

Rafaela Marteta

Shkrimet për burgun politik: Trajtat e një teme të re letrare në paskomunizëm

Përmbledhje

Ndër të gjitha përvojat nën komunizëm, përvojat e burgut kishin krijuar te njerëzit që e kishin përjetuar një gjendje njerëzore krejt të veçantë e të dallueshme. Të dhënit zë historive të burgut kthehet në shërbim për të dëshmuar të padukshmen dhe të pazëshmen. Në mungesë të një angazhimi domethënës institucional, letërsia u kthye në një kanal komunikimi alternativ për dëshmitë e lidhura me burgun politik.

Kur përballja me kujtesën dhe kujtimet për burgun bëhen në vetë të parë, rrëfimi, cilado qoftë forma me të cilën përcillet, merr vlerë tjetër për shkak të gjurmës së fortë vetjake, në mos autobiografike, që e dallon nga moria e kumteve të tjera. Ndryshe nga mesazhet e prodhuara institucionalisht – me një shkallë vështirësie në interpretim e njëfarë distance në komunikim – komunikimi individual ndodh në vetë të parë. Qoftë edhe për këtë element kthehet si kundërprovë përballë mesazhit institucional kur ky i fundit rezulton i rremë apo shpërfillet me heshtje, siç ndodhi në Shqipëri.

Në këto kushte, vetvetishëm letërsia u hap edhe falë personave që nuk ishin shkrimtarë, por shkrimet e të cilëve rrodhën natyrshëm në kanal in letrar, si një mënyrë komunikimi alternativ që siguron pjesëmarrje. Asocimi me këtë paradigmë, që shkencat e komunikimit e njohin si paradigma e komunikimit alternativ ose pjesëmarrës, është fort i përshtatshëm për të përshkruar lindjen e një tjetër zëri në letërsi, zë që do të merrte përsipër të shtronte e të shqyrtonte shumë çështje të shoqërisë, në të kaluarën e afërt. Ky proces, me anë të dëshmisë dhe deri diku dokumentimit do të nxiste transparencën për të shkuarën dhe do të synonte ta bënte publikun pjesëmarrës në një proces që do të denonconte strukturat e së shkuarës dhe shtrirjen e tyre në të tashmen.

Shkrimet për burgun përbëjnë një risi për sa i përket qasjes së re tematike dhe përzgjedhjes së krijimtarisë letrare si kanal komunikim. Ky zë i ri në letra, guximshëm po merrte përsipër të çinstitucionalizonte heshtjen rreth disa dukurive të shoqërisë komuniste, por edhe të zgjatimeve të tyre në paskomunizëm. Nga ky këndvështrim vërejmë se si letërsia e dhuron veten si instrument për emancipim dhe për pjesëmarrje shoqërore, duke shfaqur funksionin e saj komunikues, që e kthen qenien njerëzore nga objekt i historisë në subjekt aktiv dhe pjesëmarrës në historisë së saj.

Fjalë kyçe: *kommunikim alternativ, burgu politik, autobiografi, shkrime për burgun*

Hyrje

Panorama e të jetuarit nën regjim përjetoi të shkundmet e një ngjarjeje epokëbërëse kur në vitin 1990 Shqipëria iu hap zhvillimeve demokratike. Izolimi prej gati pesë dhjetëvjeçarësh kishte ushqyer mite të gënjeshtërtë për shumë dukuri brenda dhe jashtë sistemit, prandaj, me hapjen faqe botës, shqiptarët u përballën me një krizë konjitive, që vështirësonte dhe gati pamundësonte rikonceptimin e jetës në një sistem të ri organizimi politik e shoqëror.

Kjo krizë konjitive – pamundësi për të njohur – bashkë me një lloj apatie që verifikohej në masën e gjerë, e asgjësonte thujtë në skaje mundësinë e kësaj të fundit për ndërveprim dhe pjesëmarrje. E megjithatë, thotë Martin Buber, kriza ka anën e vet pozitive: «na detyron të shtrojmë çështjen e njeriut pa ngurrim dhe shmangie».¹ Ky ishte thelbi në kontekst shqiptar! Më në fund do të duhej të bënim llogaritë me rezultatet e projektit për ndërtimin e njeriut të ri.² Pakomunikueshmëria që karakterizon të jetuarit nën regjim kishte korrptuar njëherazi personin dhe komunikimin ndërpersonal e institucional, duke krijuar iluzione për të vërtetën, një mospërputhje mes të thënit dhe të bërit. Dyzimi që ishte kthyer në stil jetese kishte shkaktuar një paaftësi të theksuar për të përcjellë kujtesën, përvojën, marrëdhëniet njerëzore, për shkak pamundësisë për të bashkëndarë.

Emergjenca politike e shoqërore favorizonte mënjanimin, heshtjen a tjetërsimin e çështjeve të së shkuarës. Gjendja e rëndë ekonomike i detyronte njerëzit të kërkonin gjithfarëlloj zgjidhjesh për nevojat bazë, arsye për të cilën

¹ Martin Buber, *Il problema dell'uomo*, Editrice elle di ci, Torino, 1983, 6.

² «Si sovjetikët, edhe komunistët shqiptarë kanë kuptuar mirë se mjeti për të siguruar pushtetin e tyre është krijimi i një tipi antropologjik që është plotësisht besnik ndaj Partisë. E njëjta gjë kishte ndodhur edhe në Bashkimin Sovjetik dhe komunistët shqiptarë e kishin tashmë një shembull konkret», Albert Nikolla, *Njeriu i ri shqiptar. Ndërmjet moralist komunist dhe krizës së tranzicionit*, Onufri, Tiranë, 2012, 56.

shumica e shqiptarëve ishin më të zënë për të ikur sesa për të qëndruar. Në këto kushte moskokëçarja për të shkuarën dhe gjithçka që ajo përfaqësonte ishte në harmoni të plotë me një prirje «biologjike për të harruar»: «Prirja për të harruar është një prirje biologjike. Është një fenomen biologjik, (...) i shëndetshëm, sepse na mundëson të harrojmë historitë dhe t'i hedhim tutje».³

Fakti që askush nuk po e kthente gishtin nga e shkuara për të analizuar dhe për të shqyrtuar sistemin në përgjithësi, por edhe për të dëgjuar dhe rrëfyer praktikat kriminale të regjimit, i asgjësonte fare pritshmëritë për hapjen e një procesi ku viktimave të sistemit t'u njihej botnisht mohimi i të drejtave themelore njerëzore. Gjasat ishin që kjo çështje të mbetej pa një arenë publike ku të mund të shfaqeshin ndjenjat, ndrydhja, zemërimi, mbi të gjitha dëshira për të kuptuar çfarë, si dhe pse kishte ndodhur.

Pezull mes dy kohësh, së shkuarës dhe së ardhmes, dhe mes dy procesesh, harresës dhe kujtesës, qëndron një tjetër kohë, e pakapshme dhe paradoksale: mosvazhdimësia⁴. Koncepti *foucaultian*, që vetë autori e përafuron me një paradoks, një çast i pakapshëm, i mohuar dhe i shpërfillur edhe prej vetë studiuesve, sot është kthyer në një prej elementeve themelore të analizës historike, dhe është bartës i një roli të trefishtë.

Michel Foucault na fton të reflektojmë për këtë koncept, mosvazhdimësinë, i cili edhe pse është i vështirë për t'u perceptuar është themelor për të kuptuar rolin e shumëfishtë të tij: konceptual, sistemues dhe rolin përcaktues:

- Konceptual*: mosvazhdimësia si instrument dhe objekt kërkimi, pasi përcakton fushën e një analize.

- Sistemues*: ndihmon në periodizim. Edhe në rastin konkret më ka shërbyer për të kapur atë periudhë të ndërmjetme mes dy epokave: komunizëm / paskomunizëm.

- Përcaktues*: nëpërmjet këtij roli studiuesi është në gjendje të zbulojë: kufijtë e një procesi, pikëkthesa, tipare rregulluese të një dukurie, mekanizma.⁵

Mosvazhdimësia nuk është pra boshllëk mes dy epokave, por vendosja e një teksture që do të ndikojë në sistemimin dhe në përcaktimin e ngjarjeve të

³ Duccio Demetrio, *Scritture erranti. L'autobiografia come viaggio del sé nel mondo*, Edup, 2003, Roma, 40-41.

⁴ «(...) në disiplinat e quajtura historia e ideve, e shkencave, e filozofisë, e mendimit, por edhe e letërsisë (të harrojmë për një çast veçantinë e secilës) – që pavarësisht nga titulli i shpëtojnë më së shumti punës së historianit dhe metodave që ai përdor – vëmendja zhvendoset nga njësitë e mëdha që përbëjnë 'epokë' apo 'shekull' kah fenomenet e thyerjes», në Michel Foucault, *Il sapere e la storia. Sull'archeologia delle scienze e altri scritti*, Ombre corte, Verona, 2007, 34.

⁵ M. Foucault, *Il sapere e la storia*, 35.

mëpasme. Analiza e konceptit të mosvazhdimësisë nuk është ndër qëllimet e mia, megjithatë m'u duk e rastit ta sjell në vëmendje për dy arsye, së paku. E para, sepse mosvazhdimësia – te ne 'ndërrimi i sistemeve' – mundësoi shkëputjen nga një sistem, dhe si rrjedhojë zanafillën e disa refleksioneve mbi shkak-pasojat që e kishin ushqyer atë.

E dyta, sepse koncepti i mosvazhdimësisë është pashmangshmërisht i përfrueshëm me konceptin e tranzicionit drejt rendit demokratik. Ngjarjet e reja të pas viteve '90 na imponojnë tema të reja, sidomos lidhur me çështjet që plazmojnë e plotësojnë mbamendjen kolektive, pasi etika e mbamendjes na thotë: «(...) kujtesa është thujse krejt një çështje vullneti dhe kur reflektojmë për vlerën e mbamendjes, është e volitshme të reflektojmë edhe për vlerën e harrimit».⁶

Në këtë pikë mund të shtoj një arsye tjetër pse kam sjellë në vëmendje konceptin *foucaultian* të mosvazhdimësisë, e cila ka të bëjë pikërisht me shkëputjen që i ndodh subjektit për shkak të rrethanave historike. Kjo shkëputje krijon nevojën e Unit për t'u njësuar me jetën 'para' dhe jetën 'pas'. Rast domethënës i shkëputjes dhe i ndarjes së kohës në dy pjesë është edhe përvoja e burgut: izolimi fizik i trupit e përdorimi i tij si instrument torture për të përvetësuar edhe mendjen e shpirtin. Kjo është historia e burgut politik në Shqipërinë komuniste.

Izolimi i trupit për shkak të privimit të lirisë krijon një subjektivitet të ri, me një histori vetjake që ndahet 'para' dhe një 'pas'. E dyta është një fazë që shënjohehet nga një zhvendosje e fortë e pikave të referimit të subjektit, sidomos pas daljes nga burgu. Por edhe një zhvendosje e deri përjashtim shoqëror që pëson subjekti për shkak të vështirësisë për t'ia komunikuar këtë histori – që në shumë raste janë histori të skajshme – botës jashtë burgut; nisur nga përbuzja, frika, mospërfillja dhe mungesa e guximit të shoqërisë për të dëgjuar historitë e skajshme.

Vetë politika e viteve të para të regjimit të ri demokratik ishte ende nën ndikimin e fortë të përndjekësve, për shkak të implikimit të këtyre të fundit në rrafshet domethënëse politikëbërjeje. Megjithatë takimi përndjekës/ i përndjekur ndodhte në nivel privat dhe publik, institucionalisht askush nuk promovoi asnjë nismë ligjore që të përballte përndjekësit me drejtësinë, a së paku t'u jepte viktimave të përndjekjes të drejtën e një hapësire për të rrëfyer dhe për t'u dëgjuar.

Kjo kërkonte një sipërmarrje institucionale dhe morale për të zbardhur një të kaluar në shenjën e shkëlqes së të drejtave të njeriut. Komunikimi dhe angazhimi institucional në këtë drejtim ka qenë i pamjaftueshëm. Në Shqipëri jo vetëm që nuk janë konsideruar personat dhe historia e secilit prej tyre, por

⁶ Alessandro Barbero, *Della memoria*, në *La saggezza del vivere. Tracce di etica*, Alberto SINIGAGLIA (a cura di), Diabasis, Reggio Emilia, 2003, 21.

janë ruajtur qëndrime subjektive, spekulative, përjashtuese e deri shantazhuese në lidhje me mbamendjen e përvojës në burgje.

Në mungesë të një angazhimi domethënës institucional, letërsia u kthye në një kanal komunikimi alternativ për dëshmitë e lidhura me burgun politik. Në përgjithësi, historia e të burgosurve është historia e atyre që nga pikëpamja sociokulturore janë të dobët dhe të fundit e shoqërisë, pra edhe mbamendja për burgun qëllon të jetë e lidhur fort me histori të pazëshme. Por nëse burgu bëhet objekt rrëfimi, atëherë kemi të bëjmë me një instrument alfabetizimi masiv për gjendjen e të përjashtuarve të shoqërisë, por edhe për strukturën tonë shoqërore dhe përgjegjësitë e saj. Në këtë rast, të dhënit zë historive të tyre kthehet në shërbim për të dëshmuar të padukshmen dhe të pazëshmen. «Qysh në ngjizje, vepra letrare bart natyrshëm një jetëgjatësi me përmasa jo të njëjta me ato të krijuesit të saj. Ajo futet në proces komunikimi me lexuesit e kohës në të cilën jeton e krijon autori i saj (jeta e veprës letrare fillon pikërisht në atë proces të të lexuarit), por edhe përtej asaj kohe».⁷

Të shkruarit për të kujtuar është një praktikë e guximshme për disa arsye: për njëfarë shkalle të përfshirjes autobiografike, për ekspozimin, për përballimin me ngjarje që nuk e përkëdhelin sedrën tonë. Por në rastin kur shkruajmë për të kujtuar dhe për të dëshmuar burgun, arsyeve të mësipërme u shtohen edhe disa të tjera më të qenësishme: përballja me stigmën, me plagë të hapura, braktisja shoqërore, mosprania dhe mospërfillja e institucioneve.

Kur përballja me kujtesën dhe kujtimet për burgun bëhen në vetë të parë, rrëfimi, cilado qoftë forma me të cilën përcillet, merr vlerë tjetër për shkak të gjurmës së fortë vetjake, në mos autobiografike, që dallon nga moria e kumteve të tjera. Ndryshe nga mesazhet e prodhuara institucionalisht – me një shkallë vështirësie në interpretim e njëfarë distance në komunikim – komunikimi individual ndodh në vetë të parë. Qoftë edhe për këtë element kthehet si kundërprovë përballë mesazhit institucional kur ky i fundit rezulton i rremë apo shpërfillet me heshtje, siç ndodhi në Shqipëri.

Në këto kushte, vetvetishëm letërsia po hapej edhe falë personave që nuk ishin shkrimtarë, por shkrimet e të cilëve rrodhën natyrshëm në kanal in letrar, si një mënyrë komunikimi alternativ që siguron pjesëmarrje. Asocimi me këtë paradigmë, që shkencat e komunikimit e njohin si paradigma e komunikimit alternativ ose pjesëmarrës⁸, është fort i përshtatshëm për të përshkruar lindjen e

⁷ Tomorr Plangarica, *Rilexim i dramatikës së E. Haxhiademit si tekst dhe diskurs (prurjet në shkencat e ligjërimit, një mundësi më shumë për interpretime)*, në L. Smaqi-E. Paci-A. Leka-Tomorr Plangarica- V. Graçi, Studime mbi autorë e vepra të patrajtuara në letërsinë shqipe, Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 2022, 205.

⁸ Paradigma e komunikimit alternativ ose pjesëmarrës bazohet në kalimin nga modeli vertikal i komunikimit në atë horizontal.

një tjetër zëri në letërsi, zë që do të merrte përsipër të shtronte e të shqyrtonte shumë çështje të shoqërisë. Ky proces, me anë të dëshmisë dhe deri diku dokumentimit do të nxiste transparencën për të shkuarën dhe do të synonte ta bënte publikun pjesëmarrës në një proces që do të denonconte strukturat e së shkuarës dhe shtrirjen e tyre në të tashmen: «Ato shka do të lexoni këtu hedhin poshtë gjithë historinë e shkrueme gjatë viteve të Partisë; vërtetë ato nuk provohen nga kurrnji dokument zyrtar shteti ose partie, nga kurrnji arkiv».⁹

Ismail Kadare shkruan se nën atmosferën e lirisë pritej të lindte një letërsi e re për periudhën e diktaturës:

Dihet se pas rënies së komunizmit, nga vendet e ish perandorisë u prit me kureshtje dhe padurim një letërsi e re, që do të dëshmonte në mënyrë të veçantë, më dramatike, më thellë dhe rrjedhimisht më bukur tragjedinë e këtyre popujve. U prit një gjë e tillë, sidomos nga vende klasike staliniste si Shqipëria, burgjet e së cilës u hapën më 1991. Një farë habitje për të mos thënë zhgënjim e pasoi këtë pritje. Në të vërtetë nuk ka patur vend as për habi e as për zhgënjim. Letërsia ka ligjet dhe oraret e saj, kështu që stinët politike, madje edhe përmbysjet e mëdha, qëllon që e trazojnë me shumë vështirësi.¹⁰

Sigurisht që stina e re e letërsisë shqiptare kishte shumë arsye të ‘trazohej’ me vështirësi dhe vonesë. Ndoshta jo thjesht për shkak të ligjeve dhe orareve të vetë letërsisë, sa edhe për shkak të disa rrethanave e kushteve jashtëletrare konkrete, të cilat e vononin dhe e pengonin këtë letërsi që të dilte në sipërfaqe me të njëjtën shpejtësi të pritshmërive.

Shkrimet për burgun përbëjnë një risi për sa i përket qasjes së re tematike dhe përzgjedhjes së krijimtarisë letrare si kanal komunikim. Shkrimet do të përfshinin emra të përveçëm – janë thuajse arkeologji e emrave të përveçëm – pjesa më e madhe e të cilëve, në fillimet e dëshmimeve ishin ende gjallë dhe me lidhje në nivele të larta ku vendosej dhe ndodhte politika e Shqipërisë paskomuniste. Ky zë i ri në letra, guximshëm po merrte përsipër të çinstitucionalizonte heshtjen rreth disa dukurive të shoqërisë komuniste, por edhe të zgjatimeve të tyre në paskomunizëm.

Nga ky këndvështrim vërejmë se si letërsia e dhuron veten si instrument për emancipim dhe për pjesëmarrje shoqërore, duke shfaqur funksionin e saj komunikues, që e kthen qenien njerëzore nga objekt i historisë në subjekt aktiv dhe pjesëmarrës në historisë së saj. Mbi këto premisa pra mbruheshin pritshmëritë për një konvertim nga krijimtaria socrealiste te një krijimtari autentike, që do të mirëpriste fjalën dhe do të ofronte pjesëmarrje nëpërmjet saj

⁹ At Zef Pllumi, *Rrno vetëm për me tregue*, Botime 55, Tiranë, 2006, 528.

¹⁰ Ismail Kadare, *Parathënie*, në Maks Velo, *Kohë anti-shenjë*, Onufri, Tiranë, 2000, 5.

për një shtresë të pambrojtur dhe shumë të brishtë, sikurse ishin vuajtësit e burgut politik.

Unë e di se letërsia që po bëjmë këtu, ka si vlerë të parë aktin e të krijuarit në burg, një mrekulli e rrezikshme, sfiduese, që mbart mbi supe (ndërsa duart janë të lidhura) gjithë historinë martire të librit. Do ta ushqejë letërsinë si një lumë i nëndheshëm, i përgjakur. Mbase sjellim atë që mungon, jo përmbytjen e asaj që është.¹¹

Ndër të gjitha përvojat nën komunizëm, përvojat e burgut kishin krijuar te njerëzit që e kishin përjetuar atë një gjendje njerëzore krejt të veçantë e të dallueshme. Mjafton të vërehet se si dinamikat e jetesës në burg e kishin specializuar leksikun për të shprehur praktikën në burg. Fjalë si *ridënim*, *kaush* përkufizojnë gjendje të lidhura përjashtimisht me burgun. Në korpusin e veprave që janë marrë në shqyrtim për të arritur në përgjithësi, fjala *ridënim*¹² shënon praktikën e rinovimit të dënimit për të disatën herë pa dalë fare nga burgu; ose rikthimin në burg pas një dënimi të parë a të dytë. Edhe studiuesi Valter Memisha, në leximin leksikografik që të veprës së Daut Gumenit e ka identifikuar këtë fjalë-praktikë bashkë me shembujt përkatës, dhe e shpjegon brenda domenit përkatës për leksikun e burgut në veprën e marrë në shqyrtim: «*Ridënim*, veprimi dhe gjendja sipas kuptimeve të foljeve *ridëno*, *ridënohem*. – *Ama ridënim qënke ti? Ashtu mund të rrih në burg jo nëntë po nëntëdhjetë e nëntë! Ishte koha kur fushata e ridënimeve dhe e dënimeve në burg, përpiquej të qetësonte disi frikën e diktatorit nga zgjerimi i goditjes politike*».¹³

Fjala *kaush* merr statusin e termit në shkrimet për burgun; përdoret për të mbiquajtur strukturat përbërëse fizike të institucionit: *Kaushi*¹⁴ është hapësira e bashkëndarë me të burgosurit e tjerë, e cila stërmбуshet përtej kapaciteteve.

¹¹ V. Zhiti, *Rrugët e ferrit*, 560-561.

¹² «Jo, jo, ti s'lirohesh. Ti do të dënohesh e do të ridënohesh. Pse s'do që ndëshkimi i Diktaturës së Proletariatit të bjerë mbi ata që të morën më qafë, ë, pse s'flet?», V. Zhiti, *Rrugët e ferrit*, 27.

¹³ Valter Memisha, *Leximi leksikografik i veprës 'Shënime nga shkolla e Partisë' të Daut Gumenit*, Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 2019, 119.

¹⁴ «Aso kohe (maj 1968) thuhej se kishte dy burgje: Burgu i vjetër te i cili gjindeshin edhe ato të quejtunat birucat e Koçit, sepse i kishte ndërtue Koçi Xoxe për armiq të popullit dhe Burgu i ri, i cili më së shumti thirrej Kausha. (...)Me duket se këtë emën i a kishin ngjitur mbasi ishte i ndamë ndër dhoma të vogla, të cilat mund të nxejshin katër vetë, por n'ato vite i kishin përshtatë për 16 vetë e deri 20», Z. Pllumi, *Rrno vetëm për me tregue*, 526-7; «Ato fillojnë me ditën e arrestimit të secilit dhe ndërpriten pa prituri, njëri është çuar në kaush, tjetri është nisur për spital, dikush është marrë për t'u ekzekutuar», M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 133.

Dhe herë të tjera leksiku 'i specializuar' shërben për të kodifikuar praktika që s'mund të quhen me emrin e tyre: «kur thuhet pyetje don me thanë fillojshin edhe torturat».¹⁵

Shkapërcimi i kangjellave të burgut për një ish të burgosur ishte pikënisja e ndërjegjësimit për një status të ri që fillonte nga familjarizimi me territorin, rimarrja e marrëdhënieve me familjarët, integrimi në vendin e punës e mbi të gjitha rindërtimi i besimit të ndërsjellë në marrëdhëniet me njerëzit. «Maksi doli nga burgu pas tetë vjetësh. Askush nuk e mori vesh në fillim. Të burgosurit politikë dilnin nga burgu pa zhurmë e si hije. Një ngazëllim i tepërt në shtëpi, vizita të njerëzve, ose takime me ta në rrugë quheshin të rrezikshme. Të porsadalët nga burgu për një kohë të gjatë nuk përziheshin me askënd dhe në rrugë nuk i flisnin të njohurve për të mos u shkaktuar fatkeqësi».¹⁶

Jo të gjithë vuajtësit e burgut nën komunizëm mundën të shpreheshin nëpërmjet shkrimeve. Përkundrazi, ata që u shprehën në letërsi, kryesisht me vetërrëfime – narrativë autobiografike – ishin pjesa më e vogël, nisur edhe nga arsyet që u përmendën më sipër, por edhe për faktin se iu dha hapësirë vetëm përvojës së burgut politik, duke e mos cekur aspak dëshmimin e përvojës së burgut për arsye 'ordinere'.

Njëherë që kemi theksuar se kjo përvojë dhe këto subjektivitete kanë mbetur jashtë, ndoshta është e kurtë se fokusi i këtij punimi do të jenë vetëm dëshmitë shkrimore për burgun politik nën regjimin komunist. Fokusimi në burgun politik, i cili mbërrin përmes dëshmive të vetë vuajtësve që e nyjëtuan këtë përvojë në shkrime, nuk është kurrsesi një qëllim i autores për të copëzuar vuajtjen, duke e ndarë atë në të denjë apo më pak të denjë për t'u regjistruar në kujtesën kolektive.

Nuk është as lehtësi në gjykim apo shkarje vëmendjeje. I shërben thjesht identifikimit të një grupi sa më përfaqësues, nismëtar i një ngjarjeje të re në letrat paskomuniste shqiptare: shkrimet për burgun. Shkrimet për burgun, përveçse ngjarje letrare, ofrohen edhe si hapësirë e re komunikimi për mbarë shoqërinë. Fati i kësaj shtrese të padukshme është shembulli i ndërprerjes, i trazimit të komunikimit jo vetëm në nivel individual, por i mohimit të komunikimit të individit me shoqërinë e anasjelltas: «nëse ndërpritet mundësia e një grupi për të komunikuar përballë një tjetër grupi apo një bashkësie të tërë, problemi është politik dhe mund të shpërthejë në një krizë lirie».¹⁷

Është emblematike pyetja që bënte Theodor Adorno: *Si mund të bëhet poezi pas Auschwitz-it?* Iosif Brodskij, poet në mërgim e rimerr këtë pyetje dhe i shton një shënim të mprehtë: «... edhe kush e njeh historinë ruse mund ta

¹⁵ At Z. Pllumi, *Rrno vetëm për me tregue*, 120.

¹⁶ I. Kadare, *Parathënie*, në M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 14.

¹⁷ Furio Colombo, *La immoralità del silenzio*, në *La saggezza del vivere. Tracce di etica*, 37.

përsëritë të njëjtën pyetje, duke ndryshuar emrin në Lager – dhe mund ta përsëritë me arsye më të numërta, meqë viktimat e kampit të Stalinit ishin shumë herë më të mëdha se të nazizmit”.¹⁸ Përvoja e burgut është shumëfaqëshe. Shkrimet për burgun politik nën regjimin komunist si kryetëm letrare janë rezultat i shtresëzimeve të një shumësie të papërcaktuar ndjesish, përvojash e marrëdhëniesh: “*S’do ta kisha besuar se mund të bëhej poezi kjo materie, arrestimet, qelia, minjtë, hetuesia, frika, flokët e qethur, supra me policë etj., etj.*”¹⁹

Nëntemat në shkrimet për burgun

Koha në burg

Koha në shkrimet e burgut është një ndër nëntemat e mëdha. Koha në burg është një fragment i grisur nga rrjedha normale e kohës lineare, i cili krijon një qark të mbyllur pa kurrfarë lidhjeje me të kaluarën e të ardhmen; një e tashme e përhershme e një lloji krejt të veçantë, e përçudnuar, një rikthim ciklik kërcënues. Koha në burg përvetësohet nga i burgosuri si kohë gjithmonë e tashme, që kurrë nuk i kalon së shkuarës. Këtë e ilustron me art autori Maks Velo në *Kohë anti-shenjë*, ku përdor një kontrast të gërshetuar të kohëve të së shkuarës (për fantazitë) dhe të kohës së tashme për përshkrimin e përvojës së burgut, pavarësisht së në momentin kur shkruan, është kohë fizike e tejkaluar:

*Pas kaq muajsh të një grijeburgu, jeshilvjellëse dhe të zezëkrimi pashë ngjyra transparente fluturuese që përmblytën dhomën time. (...) dhoma e hetimit është bosh krejt e zhveshur. Një volum bosh, si një mendim i gërryer. Ky boshllëk është simbol i sistemit. Një sistem që ka frikë nga vetja, që ka frikë mos var-vetvehte.*²⁰

Ritmet në burg shkoqen në bazë të tingujve, sipas të thënave të njerëzve që kanë kontakt me jashtë, nga brimat dhe heshtimet e altoparlantëve që transmetojnë drejtpërsëdrejti gjyqet, nga brohoritjet e popullit gjatë gjyqeve, reflekset e kushtëzuara që krijohen nga «toaleti i mbramjes» apo «i mjesit». Koha matet me orën e çajit të darkës apo me leximin e veprave të Enverit nga ora 9 -11 në burg të Zejmenit: «Asnjë shenjë nuk kishim me kuptue në cilën kohë të ditës jemi. Vorfnia ishte e gjithanshme. Jetohej vetëm me të kaluemen e vetvetes, dhe pa asnjë shpresë për të ardhmen».²¹

¹⁸ Iosif Brodskij, *Dall’esilio*, Adelphi, Milano, 1988, 56.

¹⁹ V. Zhiti, *Rrugët e ferrit*, 266.

²⁰ M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 128-129.

²¹ At Konrad Gjollaj, *Gja e pabesueshme*, në *Antologjia e plagëve*, f. 157.

Koha në burg ‘pjek’ zvetënimin dhe tjetërsimin e njeriut. Çoroditja që shkakton mungesa e orientimit, humbja e pikave të referimit në kohë dhe në hapësirë krijojnë një ‘kulturë oraliteti’, që nuk e mundëson ndryshe regjistrimin e kalimit të kohës, përveçse me të thënë. Nevoja për të tejkaluar oralitetin e burgut – diktuar ky edhe nga barrierat që vendos mungesa e materiales, qofshin këto edhe mjetet më bazike për të shkruar si letër e laps, po edhe frika e tjetërsimit deri në përhumbe ndezin një hapësirë krijueshmërie të i burgosuri, që gjen mënyra alternative për ta ngulitur kohën:

... por shumica ishin gërvishtje të vogla 2-3 cm të gërvishtura rresht, me bishtin e lugës. Ishin kalendarë. Secili kish zgjedhur një parcelë. Njeri lart, sa më lart që të ish i sigurt, tjetri poshtë afër dyshemesë, dikush respektonte shenjat e të tjerëve dhe gjente me ngulm një vend të pa gërvishtur më parë, kurse ai tjetri nuk kish pyetur dhe kish filluar kalendarin mbi buzët e një portreti, pikërisht aty ku ish shënjtërimi i femrës, buzët. Kish që e mbanin gjatë muajve vijëzimin horizontal dhe drejt, të tjerë shkonin teposhtë ose përsëlarti sipas gjendjes së tyre morale në hetim.²²

Këto shënime në mur a kudo tjetër me mjete rrethore kthehen në ‘rezerva ushqimore’ që depozitohen në hambarin e kujtesës dhe shërbejnë për t’i qëndruar zvetënimin që vjen si rrjedhojë e izolimit të trupit dhe e përdorimit të tij si instrument torture për të zotëruar edhe shpirtin.

Frika si program

Ngjallja e frikës dhe e terrorit qysh në orët e para të pushtetit komunist ishte një ndër programet më efikase për të copëzuar dhe nënshtruar masën. Praktikrat e pashoqe dhe instrumentet për të frikësuar popullatën ishin të një egërsie që paralizonte çdo përpjekje të njerëzve për t’i bërë ballë njerëzsisht asaj. Me shpalljen e ‘armikut’ të popullit – borgjezi, kulaku, tregtari, intelektualit që ka studiuar jashtë – nxiteshin, justifikoheshin dhe legjitimoheshin praktikrat e dhunshme si një nevojë për të luftuar armikun e popullit. Mbas identifikimit të armikut të popullit dhe të shpalljes së luftës së klasave, secili qytetar kishte një arsye të mirë për të urryer dhe për të pasur frikë tjetrin. Kjo metodë siguronte konsensus në masën e gjerë dhe promovonte në gjirin e shoqërisë një nënstrukturë të mbikëqyrjes shoqërore. Pavarësisht nga pasurimi me elemente kontekstuale shqiptare, këto modalitete u huazuan nga praktikrat sovjetike:

Karakteristika më e rëndësishme e epokës së Stalinit ishte futja e frikës si një element i detyrueshëm në jetën e çdo

²² M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 133.

qytetari sovjetik. Frika kultivohej jo vetëm në procesin e edukimit ideologjik, por përgjatë gjithë edukimit, qysh në moshë të hershme. Njerëzit që ishin angazhuar në veprimtari kulturore luanin një rol të rëndësishëm në përhapjen e urrejtjes dhe kthimin e saj në virtyt.²³

Frika dhe urrejtja janë dy elemente që mbështetën dhe ushqyen luftën e klasave.²⁴ Shkrimet për burgun i kushtojnë një hapësirë domethënëse provës së ekzistencës së luftës së klasës dhe pasojave të saj në burg. Artificiale në thelb, lufta e klasave bëhej e njëmendtë sapo perceptohej si një mënyrë për mbijetesë mes vetë të burgosurve. Ndërsa autoritetet e inkurajonin si një instrument shumë efikas për fragmentarizmin dhe deri asgjësimin e solidaritetit që mund të krijohet në burg.

Soji i spiunit

Të burgosurit ndiheshin të gjithë të kërcënuar, pasi te secili, edhe te shokët e besuar deri pak më parë shihnin spiunët dhe përgjuesit. Kjo krijonte përçarje e deri konflikte vdekjeprurëse mes të burgosurve. Sipas dëshmisë së at Zef Pllumit, partia nëpërmjet të besuarve të vet: «vuni në jetë programin e tmerrshëm të luftës së klasave në burg»:

Ç'ish ajo? Nji përçamje vdekjeprurëse për të burgosurit. Kampi i të dënuemve u nda në dy çeta ku në të parën hijshin ata të rrugës së "riedukimit" dhe në të dytën ata që nuk mund të hinin në atë rrugë dhe që përfaqësonin "reaksinin". Veprimtaria e të parëve ishte "informacioni" ose "shpifja" si dhe pjesëmarrja ndër "aktivitetet kulturalo-shoqnore edukative" që organizonte komanda".²⁵

²³ Mikhail Heller, *Cogs in the wheel. The formation of soviet man*, Alfred A. Knopf, New York, 1998, 100-101.

²⁴ «Nën drejtimin e tij (flitet për G. T.) lufta e klasave mbërrijti kulmin. Të burgosurit nuk guxojshin me folë më mes vedit, sepse gjithshka përgjohej, gjithshka shpifej», Z. Pllumi, *Rrno vetëm për me tregue*, 575; «Aty Mehmet Shehu bërtet me histerizëm se ata që bëjnë në shtëpitë e tyre piktura abstraksioniste janë hipokritë e frikacakë, kandidatë për rrufjanë politikë ... asnjë mëshirë për zëdhënësit e armikut të klasës ... rroftë diktatura e proletariatit», M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 69; «Po babai? – u çor hetuesi për të prishur barazinë që iu duk se vura unë. Dhe e afroi turirin mbi mua, gati cikshëm, siç i pëlqente, që të krijonte kështu dykokësinë monstrooze ballë për ballë me armikun e klasës», V. Zhiti, *Rrugët e ferrit*, 46.

²⁵ «Çdo i burgosur kish arkivin e tij të kundërspiunazhit. Por ky ish një arkiv fantazëm, bazohej në kujtesë dhe nuk kish asgjë të shkruar. (...) Dhe burgjet më bëheshin se ishin një kuvend gjigand që gjykonin spiunët. (...) Por trimat i bënë ekzekutimet hapur, si

Shteti kishte nevojë edhe për instrumentet e veta për të depërtuar në mënyrë sa më kapilare në jetën e secilit të burgosur. Përveç aparateve shtetërore që e bënin këtë punë institucionalisht, kishte edhe një soj tjetër, të painstitucionalizuar, por që me zell i shërbente shtetit me informacione, e në mungesë të këtyre, me shpifje. Këta ishin spiunët që edhe në burg nuk mungonin: «Spiunët e shtruar në infermieri, në ato ditë dhe net të rehatshme, pallë ariu me të vërtetë, gjatë dergjjes në shtrat, të gjithë pa përjashtim, kërkonin ta lexonin Enver Hoxhën. Ai është bar shërues».²⁶

Në Shqipërinë komuniste, as si qytetar i lirë, e aq më tepër i burgosur, nuk ekzistonte një zonë neutrale ku njerëzit të mos ishin nën mbikëqyrje. U shpikën një sërë strategjish e teknikash, nga më të stërholluarat deri te të drejtpërdrejta, për të mbikëqyruar dhe identifikuar personat e ‘përshtatshëm’ që mund të pasuronin radhët e spiunëve jashtë dhe brenda burgut. Aderimi ishte herë vullnetar²⁷, e herë të tjera u përdorën shantazhe dhe presione nga më të ulëtat për të rekrutuar spiunë.

Transferimi i burgut jashtë tij

Burgu nuk ndalonte dhe ndëshkonte thjesht trupin e të dënuarit, pasi jo pa qëllim, autoritetet kujdeseshin që ky ndëshkim i trupit të transferohej dhe të bëhej i ditur edhe jashtë burgut. Rasti më i mirë ishin vizitat e familjarëve²⁸ apo

Qaniu, që goditi në mes të ditës në oborr M. Blushin», M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 163; «Në dhomën ngjitur, por me derë tjetër e çarçafë të varur, ishin renditur disa shtretër, më të mirë se fjetoret tona. Nuk mund të shtrohej kushdo. S’varej dhe aq nga sëmundja e sa rëndë ishte. Por nga komanda, sa i shërbeje asaj», V. Zhiti, *Rrugët e ferrit*, 365.

²⁶ V. Zhiti, *Rrugët e ferrit*, 365.

²⁷ «Konviktorët perveç akteve të dhunës kundra pjesës tjetër të rinisë, zhvillojshin edhe spijunimin ose më tepër shpifjen: delshin dishmitarë në rrenë. Kështu ata, vetëm në këtë mënyrë, përgatiteshin për me pasë në dorë n’nesret jeten kulturore, shkencore e artistike të popullit shqiptar: përgatitja mësimore nuk kishte aq randsi: tjerat i dinte Partia», Z. Pllumi, *Urno vetëm për me tregue*, 168; «Ai (Myfiti) ishte i sëmurë. Kish sëmundjen e spiunimit, këtë gjë ia kishte infektuar komunizmi. Tani këtë të sëmurë nuk e donte më. Dhe operativi nuk i pranonte informatat e tij. Sëmundja e tij ishte një delir», M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 164.

²⁸ «Ajo ditë e takimit të parë kje një tmer për gjithë qytetin e Shkodrës: familjarët nuk i njihshin njerëzit e vet dhe thërritshin: un due filanin, ndersa këndeje hekurash jepej pergjegjia: un jam», Z. Pllumi, *Urno vetëm për me tregue*, 20; «Po mendjen e kisha te porta, pashë që mamanë dhe motrën nuk i lejuan të hynin, megjithëse gjyqi ish publik. Lidhja ftonte artistët po nuk u kish çuar ftesa familjes, këtë nuk e kish bërë as gjykata. I lejuan të hynin vetëm mbasdite, pikërisht kur nuk doja. I lejuan të hynin në çastin kur u dha vendimi vetëm e vetëm që t’i terrorizonin», M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 150.

pjesëmarrja e qytetarëve në gjyqe publike.²⁹ Kjo do të shërbente si një praktikë parandaluese dhe paralajmëruese për këdo që nuk kishte mend në kokë t'i bindej regjimit.

Një formë e zgjatimit të burgut ishte edhe sjellja e traumatizuar e personave që kishin dalë jashtë burgut, sepse me daljen nga burgu tre elemente e shoqëronin ish-të burgosurin edhe pasi ishte liruar: frika, heshtja dhe izolimi.³⁰ Pra, roli shoqëror i burgut nuk kishte të bënte vetëm me ndalimin e 'kriminelëve' dhe izolimin e tyre, por kishte të bënte edhe më një rol tjetër: atë të mbajtjes së gjendjes së frikës dhe të terrorit edhe jashtë burgut. Prandaj shumë bien dakord që Shqipëria në përgjithësi ishte një burg i madh: dënonte, por edhe i përdorte dënimet dhe të dënuarit si mënyrë paralajmëruese për dënimin e të tjerëve.

Privatja dhe publikja: shtetëzimi i privatësisë

Disa masa që u ndërморën menjëherë pas çlirimit e orientuan thuajse menjëherë vendin drejt totalitarizmit. Edhe Kushtetuta i garantonte vetëm formalisht të drejtat dhe liritë e qytetarit, sepse «në praktikë shumë nga këto të drejta do të mbeteshin formale, madje disa do të mohoheshin menjëherë. Kështu, mendimi dhe organizimi i lirë do të ndaloheshin e do të penalizoheshin, kurse prona private do të shkonte drejt kufizimit dhe eliminimit».³¹

Këto ishin premisat që shteti të mos mjaftohej me përvetësimin me anë të shtetëzimit të të mirave materiale, por do të shpikte edhe sisteme për të shtetëzuar edhe jetën private të secilit qytetar të tij, me forma nga më të stërholluarat e çnjerëzoret. Përfitimi që do të merrte pushteti në fuqi ishte riprodhimi i vetvetes përmes një sistemi kapilar kontrollesh dhe mbikëqyrjesh të gjithfarëllojshme, duke mbërritur deri aty sa të asgjësonte sferën private. Jeta e çdo qytetari tashmë i përkiste shtetit dhe do të vihej në shërbim të ruajtjes me çdo kusht të formës së dhunshme që ky po merrte.

²⁹ «Dalja ime mbas gjashtë muaj hetuesi dhe e Edisonit mbas katër vjet burg i tmerroi artistët në sallë. Gjyqet ishin dhe seanca tmerri për ata që i shihnin dhe dëgjonin», M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 170; «Ja, një grup i pikëlluar fëmijësh, nxënës të mi. Kokëulur, të urtë. Mbase besonin se makina qethëse e shtetit kishte ngulur dhëmbëzat e vet edhe te mendimet e mia, te metaforat, idetë, i kishte bërë zero dhe trutë», V. Zhiti, *Rrugët e ferrit*, 132.

³⁰ «Kur dola nga burgu, të gjithë miqtë dhe shokët e dikurshëm bënin sikur nuk më njihnin ... dhe unë bëja sikur nuk i shihja. Kisha perfeksionuar në maksimum një ecje në shikim të paqenë, në mungesë. Unë ecja, por nuk ekzistoj. Për këtë isha përgatitur që në burg», M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 222.

³¹ Xhelal Gjeçovi e të tjerë, *Historia e popullit shqiptar. Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore dhe pas saj 1939-1990*, Vëllimi i katërt, Botimet Toena, Tiranë, 2009, 176.

Në spital, në gjyq, deri në intimitet kishte babëzi njerëzore për të qenë pjesëmarrës në dënim, në fatkeqësi, në sëmundje, në gëzim, në marrëdhënie intime burrë-grua. Përshkrimi i skenës ku nëna dhe dy motrat e Maks Velos ishin struktur në një qoshe nën presionin e turmës publike, që kishte etje për dënimin e birit dhe vëllait, dhe lënia e tyre jashtë sallës së gjyqit është ilustrim i mësymjes dhe i përdorimit të jetës së tjetrit.

Mësymja dhe ndërhyrja në privatësi nga ana e aparateve të shtetit gjen vend domethënës në shkrimet për burgun dhe shprehet së paku përmes tri modaliteteve:

- Ndërhyrja në intimitet³²
- Ndërhyrja në lidhjet familjare e shoqërore³³
- Ndërhyrje në shkëmbimet epistolare³⁴

Asgjësimi i sferës private synon copëzimin e individit, shpeshherë as dashuria nuk është një histori zemrash e trupash mes dy personave dhe përpjekjet për të shthurur çdo grimcë intimiteti janë përpjekjet për të copëzuar kohezionin personal e ndërpersonal.

Vetëdija se shteti mund t'ia behte ditën dhe natën për të konfiskuar letra, libra, ditarë janë një paraburg, që paraprin në shumë raste burgun real. Kjo bashkëjetesë me frikën e mësymjes dhe të pushtimit të papritur të sferës private ishte një presion shumë i madh për të gjithë, por që për disa rezultoi fatal. Pat prej atyre që u vetëshkatërruan përmes autocensurës së punimeve.

*Sekretari i Lidhjes Kujtim Buza e thirri dhe si e kritikoi
rëndë, e "këshilloi" t'i thyente tërë këto vepra që sjellin*

³² «– Nuk të pëlqenin femrat tona ... (...) Ti ... armik i degjeneruar ... dhe për këtë e ke dosjen plot», M. VELO, *Kohë anti-shenjë*, 66; «Takimet speciale ... Të flesh një natë me gruan në dhomat poshtë, afër komandës, i ruajtur dhe i vëzhguar nga policia e burgut.», V. Zhiti, *Rrugët e ferrit*, 294.

³³ «Mbj mend, Luciana Naraçin, ish gruan time, e pyeta ku ishit që i dëgjuat gjithë këto që sipas jush m'i paska thënë mamaja. Ajo u përgjigj: duke zbritur shkallët, dera e kuzhinës ishte e hapur», M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 149; «Ndër to ishte edhe albumi familjar, i cili ish kontrolluar dhe ishin marrë disa fotografi që sigurojnë materiale prove në dosjen e akuzës. Dyshimet për fotografitë lindën që para tre vjetësh kur gruaja ime Luciana Naraçi së bashku me agjenten Parime Ruçi kontrolluan një mbrëmje sirtarët e fotografive dhe gjetën disa foto ku dukej mamaja në dasmën e mbretit Zog dhe një foto ku unë, katër vjeçar, nderoja me dorë të shtrirë si balilat», M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 221.

³⁴ «Edhe letrat nga familjet tona ashtu i merrnim, të hapura, me zarfën të grisur në anë, sikur ta kishin brejtur minjtë, dhe pullën të shkukur se mos qe shkruar aty ndonjë gjë e dyshimtë», V. Zhiti, *Rrugët e ferrit*, 368. «Po kjo kartolinë armiqësore dërguar poetit armik Frederik Rreshpja? – Hetuesi tundte një kartolinë, e vetmja gjë me ngjyra aty, që nga ajo dhomë shkretane, në korridorin e gjatë dhe të errët e deri te biruca jote», V. Zhiti, *Rrugët e ferrit*, 54.

“degjenerim”. Paçoja me sa duket u tremb shumë, shkoi në studio dhe masakroi veprat e veta. Ishin mbi tridhjetë vepra nga më të bukurat e skulpturës sonë. Kjo e dërrmoi përfundimisht. Deri sa vdiq ai nuk e mori dot vehten, se nuk ia falte vehtes që shkatërroi veprat më të bukura. Që ta kontrollonte më mirë Lidhja dhe sigurimi i futën në studio dhe një skulptor tjetër G. H, që ish agjent i Sigurimit, një nga agjentët më aktivë.³⁵

Në raste të tjera, vetëcensurimi ishte parashkalla për gjestin tjetër ekstrem: vetëvrasjen si akt final i mungesës së rrugëdaljes dhe çlirimi prej makthit të burgimit të sigurt: «Isha si në alarm. Ndjenja e vetëmbrojtjes më ish zgjuar si e një kafshe. Ajo që më vinte shpesh në mend ish vetëvrasja. Ajo i zgjidhte të tëra. Llogarit efektin, ndofta do ju vijë keq kur të dëgjojnë se vrau veten dhe do t'i lënë rehat babanë, motrat, vëllanë.³⁶

Shënjimi i trupit

Shëtitja që na ofrojnë shkrimet e burgut nëpër skutat që vetëm ato dinë të nxjerrin në dritë na imponon një ndalesë të detyrueshme te zëri ‘dhunë’, qoftë kjo verbale³⁷ apo fizike, pasi asnjëra nuk ia ka lakmi shoqes larminë e metodave të torturës. Qoftë edhe vetëm përshkrimi i privimit prej nevojave fiziologjike - *Ah, zotni Dul, ju nuk jeni njerz! E si i pengohen nji njeriut ose edhe nji shtasës nevojat fiziologjike për 30 orë?*³⁸ – është i mjaftueshëm për të paraqitur fuqinë e antinjeriut mbi njeriun. Ky antinjeri që paradoksalisht kishte ambicie të ishte njeriu i ri, kishte si karburant një urrejtje që ushqejte sistematikisht me gjak, thujse kishte nevojë që nëpërmjet kësaj të afirmonte ekzistencën e tij, por në të njëjtën kohë edhe besnikërinë e tij, e dalëngadalë përkatësinë e tij në një status tjetër, atë të shtazës.³⁹ Në një panoramë aktesh

³⁵ M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 55.

³⁶ M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 88.

³⁷ Koço Josifi at Zef Pllumit: «Dëgjo Zef, nuk e dij pse të mbron drejtorja e Shkodrës, mbasi ti meriton që ta thyenim ne kokën atje në Tiranë ...», Z. Pllumi, *Rrno vetëm për me tregue*, 521; «Po ashtu thua ti, i poshtër! Që na nxehesh këtu! Apo rebelë ju, poetët! S’të mbajnë nervat, ngaqë e di se je fajtor. Armik, agjent i poshtër!», V. Zhiti, *Rrugët e ferrit*, 43; «Megjithëse termi Armik në krahasim me shprehjen Element Shoqërisht i Rrezikshëm duket shumë më i ashpër çuditërisht mua më tronditi shumë shprehja në fjalë», M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 180.

³⁸ Z. Pllumi, *Rrno vetëm për me tregue*, 95.

³⁹ «Kur njerëzit duen me përbuzë nji shoq të vetin i thonë ‘shtazë’, Z. Pllumi, *Rrno vetëm për me tregue*, 627.

çnjerezore që përfshin rojet e burgut, ushtarët, policët, oficerët e deri te hetuesit; dëshmitë, të cilat shpeshherë akuzojnë emra të përveçëm shprehin:

- sistematicitetin e dhunës dhe intensitetin e egërsisë së saj⁴⁰;
- paparashikueshmërinë e llojit të torturës⁴¹;
- bashkëpjesëmarrjen në torturë (disa kundër njerit).⁴²

Të gjitha këto tortura shtesë, që ishin rrjedhojë e natyrshme e privimit të lirisë në burgjet shqiptare, e çnjerezojnë ‘tipin antropologjik’ të shekullit XX. Racionimi i ushqimit, privimi seksual, goditjet, e sa e sa të tjera nuk ishin rrjedhoja të padëshiruara të të qenit të privuar nga liria; përkundrazi, ishin tortura të paramenduara, që stërhulloheshin çdo ditë nga vullneti dhe dëshira individuale e çdo personi që kishte tagrin të ushtronte pushtetin.

Sipas Foucault, përdorimi i trupit si instrument, në kushtet kur njeriu është zhveshur nga çdo liri tjetër, është një përpjekje për të zotëruar edhe të mirën e fundit që i ka mbetur të burgosurit, trupin: «një pasojë e padëshiruar, por e pashmangshme e ndalimit».⁴³ Shënjimi i trupit nëpërmjet privimeve, torturave dhe punës së rëndë, nuk kishte thjesht synim të godiste trupin, por të transferonte objektivin e ndëshkimit nga trupi të shpirti⁴⁴ dhe të mendja, duke

⁴⁰ «Mbas një ore u ndigjuen persri ecje të zhurmshme nëpër korridor: u ndalën të dera jonë. Hynë mbrendë tre vetë. Kishin një sahan me krypë. Na hypën përsipër dhe përdhuni na mbushën gojen me ka një grusht krypë, mandej u kthyen në punë të vet», Z. Pllumi, *Arno vetëm për me tregue*, 121.

⁴¹ «Roja qeshi me të madhe, iu afrova, i këputi një shkelm në qafë me këpucën e rëndë ushtarake dhe po duke u zgërdhirë i tha: - ‘Shko nën tokë dhe na gjej ca pasuri. I mbylla sytë. Dera u përplasa dhe u mbyll përsëri me lloz. Nuk guxoja të hapja sytë. I varur siç isha, lidhur me zinxhira, nuk bëja dot asnjë lëvizje në ndihmë të profesorit». P. Marko, *Krim kundër kulturës universale*, në *Antologjia e plagëve*, 266; “Seancat e hetimit, të pa pritura, tronditëse, ndërronin nga njëra në tjetra. Duke mos pasur asnjë eksperiencë të mëparshme, mundohesha të mblidhja veten para goditjeve të vazhdueshme psiqike që më jepte hetuesi Dh. Shkodrani», M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 141.

⁴² «Gjatë punës, jo shumë larg nga ne, policët dhe shërbëtorët e tyne po përpiqeshin, tue sha e tallë, me vu në kurrizin e një burri rreth 40 vjet një karro dore plot me dhe. Ishte një pamje e përditshme. Të sëmurët, pleqtë, të dobëtit, rriheshin e mundoheshin çdo ditë», S. Repishti, *Një shok dhe një mësues*, në *Antologjia e plagëve*, 587.

⁴³ Michel Foucault, *Surveilleur et punir*, Gallimard, 2013.

⁴⁴ «U shtrina me fjetë, po ku vinte gjumi? Gjithë natën e gjatë këtë herë ndeja tue luftue me Zotin. Si asht e mundun që njerzit e mirë, jo vetëm vuejnë tanë jetën, por edhe i mbysin pa faj? Ndërkaq njerzit e kqij, tiranët gjakatarë, gëzojnë të gjitha të mirat!», Z. Pllumi, *Arno vetëm për me tregue*, 524; «Duke u përpirë nga puna dhe frika e saj, na ikën ca trallisja e fundit e boshatisemi nga gjithçka, dhe nga skeletet. O normën, o shpirtin! Të dyja bëhen, po ç’i bëni pastaj shpirtat tanë?», V. Zhiti, *Rrugët e ferrit*, 552.

prodhuar një individ të çoroditur nga traumat, por edhe një shumatore individësh të pangjashëm me njëri-tjetrin.

Shkrimet e burgut na thonë se spektri i individëve që popullojnë burgjet e komunizmit krijon një vitrinë personazhesh, që asnjë libër fantazie nuk i vë dot bashkë: i çmenduri; ai me një sy për shkak se tjetrin e ka humbur në tortura; njeriu me shpirt sa bota e me leqe të gjymtuara; njerëz pa shpirt, por me trup të fuqishëm; njerëz me kthjellime të herëpashershme, por të çmendur në më të shumtën e rasteve; të vetëshpallur të çmendur publikisht për të mbrojtur integritetin fizik; njerëz të pistë nga parazitët e të tjerë të ndyrë për nga veprat. Në thelb, të gjithë njerëz të dyzuar, tre-katërfishuar, shpënë në skajet ekzistencës si njeri, barazuar me kafshët.⁴⁵

Dedikimi që at Zef Pllumi bën në *Rno vetëm për me tregue*: «Atyne që vdiqën njerz, atyne që qëndruen njerz gjatë asaj periudhe të vështirë në të cilën njeriu u shndrrue në kafshë punë», bën antitezën mes njeriut dhe shtazës brenda tij, si dy gjendje të papajtueshme edhe në një qenie të vetme. «O njeri, o shtazë!» Por ka edhe një nivel tjetër të denjë për t'u vënë në dukje, sa i përket marrëdhënies njerëzore me kafshën, që at Zef Pllumi e quan 'shkallëzim' a 'paralele'. Për të njëjtën marrëdhënie, Italo Calvino përdor nocionin «vazhdimësi». Calvino shkruan për kthimin e Ulisit në Itakë: i vetmi që e njeh menjëherë dhe spontanisht është qeni Argo, thua se vazhdimësia e individit shfaqet vetëm nëpërmjet shenjave perceptuese të syrit të shtazës.⁴⁶ Në izolimin e burgut, ku e tashmja e individit është e ngrirë, prania e kafshëve siguron 'vazhdimësinë e individit' në hapësirë dhe kohë, por fatkeqësisht në të tilla kushte, ka edhe të njëjtat fate të individit.

Me këto fjalë nënkuptohet shkallëzimi i jetës. Sipas mendimit të jeta ka tri shkallë – bimore, shtazore e njerëzore. Ende nuk kam mujtë, me atë dijen tëme, me përcaktue në se janë shkallëzime a po paralele. Jam përpjekë me jetue me të trija. Sot, në pleqni të shtyme, ende jam i pakjartë se sa e tmerrshme do t'ish jeta e njerzve pa shoqnin e tyne.⁴⁷

⁴⁵ «Unë thosha jam tjetër njeri, normal – armik i askujt – mik i natyrës dhe i kafshëve – dashurues i femrave – adhurues i artit – tip i vetmuar – nuk vjedh – nuk spiunoj – i hapur. Me qenë se unë Maks Velo nuk pranoja Maksdosjen dhe ai hetuesi Dh. Sh. nuk pranonte personin e vërtetë Maks Velo, lindte një kontradiktë. Kjo sillte dhunën, kjo sillte torturat. Torturat janë aplikuar që të pranosh të bëhesh njeriu-dosje», M. Velo, *Kohë anti-shenjë*, 119; «Puna na shkatërron. Lëkura ime është e tëra prej rëre të ashpër, gjithmonë e ngrirë dhe në fytyrë s'më shqiten ca njolla djegësire. Duhet të më duken më shumë, pasi dal nga berberi. Sa herë na qethin, më duket sikur fillon rrjepja në kokë. Pastaj vazhdojnë të na rrjepin të gjithin dhe unë ndihen pa lëkurën e identitetit, me moral të kalbur», V. Zhiti, *Ferri i çarë*, 552.

⁴⁶ Cfr., I. Calvino, *Perché leggere i classici*, 18.

⁴⁷ Z. Pllumi, *Rno vetëm për me tregue*, 627.

Duket se në shkrimet e burgut ka një transferim të mistershëm, por krejt të kapshëm të cilësive njerëzore të kafshët dhe të atyre shtazore të njerëzit. Prania e kafshëve në dëshmitë nuk është as rastësore e as dytësore, është pjesë integrale e rrëfimeve, e përjetimeve, e vuajtjeve dhe e fatit të përbashkët të njerëzve dhe të kafshëve në burgjet dhe kampet e internimit. Absurdi donte që të armiku i popullit të gjendej jo vetëm te njeriu, por te çdo zgjatim i marrëdhënieve të tij, madje edhe te kafshët dhe deri edhe te bimët. Zgjatime këto që do të luftoheshin me të njëjtën egërsi të pashoqe që u rezervohej qenieve njerëzore.⁴⁸

Shënime përmbyllëse

Në kushtet kur institucionet përkatëse shqiptare nuk siguruan një proces të drejtë dhe të njëmendtë – komisionet *Bezhani* dhe *Mezini* ishin përpjekje të sikurshme, që nuk sollën rezultate për t'u shënuar – për të vënë rregull në kujtesën kolektive, përvoja e burgut politik nën regjimin komunist filloi të regjistronhej falë shkrimeve të vuajtësve.

Regjistrimi i kujtesës dhe i historive individuale të secilës viktimë i kthen të drejtën e fjalës vuajtësve, por në të njëjtën kohë i ofron ndërgjegjes shoqërore shqiptare një mundësi për hapje, që është sa e parehatshme – ka si parakusht sondimin e ndërgjegjes kolektive nëpërmjet sondimit të fenomenologjisë së përndjekjes nën diktaturë – aq edhe e pashmangshme. Megjithatë, ky është hapi për pjesëmarrje, rindërtim dhe përcjellje të kujtesës

⁴⁸ «Kuqo (daci) ishte bā djali i të gjithë të burgosunve. Kjo sepse, sikur e ama dikur, edhe ky dac i bashëm, porsa jepej çanga e zgjimit kalonte te kryet e çdo të burgosuni, e për mǎ tepër, kur rreshtoheshin n'oborr për apel dhe pritshin oficerin e rojes për numrimin, ai sillte vēmendshëm mes të gjithë rreshtave, sikur të hetonte kush mungonte. (...) E shumta e rojeve e kqyrshin me dhimbje e mirsi, ndërsa një prej tyne, që thirrej Haki, e kqyrte me inad, sepse, ai shpirti i tij nuk donte që të burgosunit të kishin mǎ të voglin ngushllim, as nga kafshët», Z. Pllumi, *Prno vetëm për me tregue*, 629-630; «Po tregimin për dallëndyshen e plagosur që ra nga frëngjia brenda në një nga dhomat e burgut të Burrelit e dini ju? Iu mblodhën të burgosurit dallëndyshes, ia pastruan plagën e vogël sa një kokërr gruri, ia lidhën flatrën, i dhanë qumësht, ia hapën sqepin për të futur një thërmizë aspirinë, pastaj thërrime biskotash, i dhanë ujë, qumësht prapë, i grinë djathë, sallam e dallëndyshja u shërua dhe s'iku më. Aty e ngriti folenë, në qoshe të dhomës. Edhe kur komanda e prishi atë fole, dallëndyshja nuk iku. (...) duke trembur atë dallëndyshe, policia përndiqte dhe imazhet e krahëve, supeve, gushave të grave nga ne. E qëlluan për ta vvarë», V. Zhiti, *Rrugët e ferrit*, 387, «Qentë tanë bēnin veprime të dēnueshme politikisht në kamp. (...) Në revoltë, ah, qeni “kishte marrë pjesë aktive”, qe kacafytur me policët, i kafshonte, zhvaste rroba e mish e dekorata, lehte sa në njërën anë të përleshjeve në tjetrën. Mbas shtypjes së revoltës, gjyqi e dēnoi me vdekje edhe qenin. (...) Prandaj asnjë qen në burg nuk ishte i dëshirueshëm për komandën», V. Zhiti, *Rrugët e ferrit*, 441.

kolektive si një e mirë e përbashkët: «mendoj se kujtesa kolektive, më shumë se ajo individuale, është fryt i përpjekjeve, po ashtu mendoj se popujt e kujtojnë të kaluarën vetëm nëse intelektualët dhe politikanët, mësuesit dhe artistët e njohin vlerën e kujtesës dhe luftojnë për ta krijuar».⁴⁹

Shkrimet për burgun janë dëshmi të forta që shoqëria zakonisht refuzon t'i dëgjojë; pra përveçse janë mundësi për të rindërtuar komunikimin brenda individit, janë edhe premisë për ta shtrirë këtë rrjet komunikimi në shoqëri. «Theksojmë se në veprën 'Shënime nga Shkolla e Partisë' të Daut Gumenit shoh edhe një herë, tashmë në art, atë që ndodhte në jetën e zakonshme të njerëzve të kohës. Kushdo ndjehej tërësisht i pambrojtur nëse mendonte ndryshe, nëse hapte gojën a ngrihej kundër pushtetit të diktaturës, i cili tregonte orë e çast dhëmbët».⁵⁰

Historia e burgut, edhe pse pat shumë dëshmitarë të drejtpërdrejtë: të burgosurit vetë, policët, oficerët, makinën e Sigurimit të Shtetit, prokurorë, gjykatës, roje burgu, infermierë burgu dhe familjarët e viktimave të përndjekjes, por edhe të vetë përndjekësve, ka mbetur vazhdimisht në kohë një fushë e minuar me heshtje.

Shkrimet për burgun janë një kontribut për të vënë në vend copëzën e munguar të mozaikut, por janë edhe përpjekje për të rifituar një hapësirë të mohuar, për të rifituar dinjitetin, për t'u përballur me plagë të pashëruara për shkak të shpërfilljes institucionale dhe stigmës shoqërore, por edhe për të paraqitur një subjekt autentik, që përvoja e burgut e ka tjetërsuar duke i goditur dikujt trupin e dikujt trupin dhe shpirtin. Pavarësisht nga gjinitë e ndryshme letrare që përdorin, në këto shkrime shquhen trajta përbashkuese lehtësisht të identifikueshme, që krijojnë një temë të re në letrat paskomuniste: shkrimet për burgun. Stili narrativ e më së shumti autobiografik, fton për refleksion, vetëdijesim, përgjegjësi e sidomos për ndërtimin e historive të bashkëndara.

Bibliografi

- Amato, Pierandrea. *Il nichilismo e le sue forme*. Milano-Udine: Mimesis, 2014.
- Barbero, Alessandro. "Della memoria". Në *La saggezza del vivere. Tracce di etica*, Alberto Sinigaglia (a cura di). Reggio Emilia: Diabasis, 2003.

⁴⁹ A. Barbero, *Della memoria*, në *La saggezza del vivere*, 21.

⁵⁰ Valter Memisha, *Leximi leksikografik i veprës 'Shënime nga Shkolla e Partisë të Daut Gumenit'*, Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 2019, 13.

- Beccaria, Gian Luigi (diretto da). *Dizionario di linguistica, e di filologia, metrica, retorica*. Torino: Einaudi, 2004.
- Brodskij, Iosif. *Dall'esilio*. Milano: Adelphi, 1988.
- Buber, Martin. *Il problema dell'uomo*. Torino: Editrice elle di ci, 1983.
- Calvino, Italo. *Perché leggere i classici*. Milano: Mondadori, 1995.
- Colombo, Furio. *La immoralità del silenzio, në La saggezza del vivere. Tracce di etica*. Alberto Sinigaglia (a cura di). Reggio Emilia: Diabasis, 2003.
- Demetrio, Duccio. *Scritture erranti. L'autobiografia come viaggio del sé nel mondo*. Roma: Edup, 2000.
- Foucault, Michael. *Il coraggio della verità*. Milano: Feltrinelli, 2011.
- _____. *Il sapere e la storia. Sull'archeologia delle scienze e altri scritti*. Verona: Ombre corte, 2007.
- _____. *Surveilleur et punir*. Gallimard, 2013.
- Gjeçovi, Xhelal et al. *Historia e popullit shqiptar. Shqiptarët gjatë luftës së dytë botërore dhe pas saj 1939-1990*. Vëllimi i katërt. Tiranë: Toena, 2009.
- Górny, Maciej. *From the splendid past into the unknown future: historical studies in Poland after 1989, në Narratives unbound*. Sorin Antohi, Balázs Trencsényi, Peter Apor (eds.) Budapest/ New York: CEU Press, 2007.
- Graçi, Virion. *Autobiografizmi dhe romani*. Tiranë: Botimet Albanologjike, 2015.
- Heller, Mikhail. *Cogs in the Wheel. The formation of soviet man*. New York: Alfred A. Knopf, 1988.
- Kati, Fabian (red.). *Antologjia e plagëve. Nën terrorin komunist*. Tiranë: Qendra e Rehabilimit të Traumës dhe Torturës, 200.
- Krog, Antije. *Country of my skull: Guilt, Sorroë and the Limits of Forgiveness in the New South Africa*. South Africa: Random House, 1998.
- Lever, Franco & Mauro Mantovani (eds.). *Tra silenzio e parola. Percorsi di comunicazione*, Roma: LAS, 2013.
- Memisha, Valter. *Leximi leksikografik i veprës 'Shënime nga Shkolla e Partisë të Daut Gumenit'*. Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, 2019.
- Nikolla, Albert. *Njeriu i ri shqiptar. Ndërmjet moralit komunist dhe krizës së tranzicionit*. Tiranë: Onufri, 2012.

- Nutall, Sara & Carli Coetzee. *Negotiating the past: The making of memory in South Africa*. Cape Town: OUP, 1998.
- Plangarica, Tomorr. "Rilexim i dramatikës së E. Haxhiademit si tekst dhe diskurs (prurjet në shkencat e ligjërimit, një mundësi më shumë për interpretime)". Në L. Smaqi, E. Paci, A. Leka, T. Plangarica, V. Graçi, *Studime mbi autorë e vepra të patrajuara në letërsinë shqipe*. Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, 2022.
- Pllumi, At Zef. *Rrno vetëm për me tregue*. Tiranë: Botime 55, 2006.
- _____. *Saga e Femijnisë*. Shkodër: Botime Françeskane, 2009.
- Smaqi, Laura, Evalda Paci, Arian Leka, Tomorr Plangarica & Virion Graçi. *Studime mbi autorë e vepra të patrajuara në letërsinë shqipe*. Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, 2022.
- Velo, Maks. *Kohë anti-shenjë*. Tiranë: Onufri, 2000.
- Zhiti, Visar. *Rrugët e ferrit*. Tiranë: OMSCA-1, 2012.

SUMMARY

Writings on prison: the features of a new literary theme in post-communism

Among all the experiences under communism, imprisonment had imprinted in people who had lived it a completely unique and distinct human condition. Giving voice to the stories of the prison becomes a service to testimony the unseen and the unheard. In the absence of a significant institutional commitment, literature turned into an alternative channel of communication for testimonies related to the political prison. When confrontation with the memory and memories of the prison is done in the first person, the narrative acquires value due to the strong personal trace that stands out from the multitude of other messages.

Unlike institutionally produced messages individual communication becomes a counter-test against the institutional message when the latter turns out to be false or is ignored in silence, as happened in Albania, under regime. Under these conditions, literature spontaneously opened up thanks to people whose writings naturally flowed into the literary channel, as an alternative mode of communication that ensures participation.

The paradigm of alternative or participatory communication is very suitable for describing the raise of another voice in literature that would take it upon itself awareness, testimony and documentation about issues of the past. It would also represented e chance to participate in a process that would denounce the structures of the past and their extension into the present.

Writings about the prison constitute an innovative thematic approach and the selection of literary creativity as a communication channel. This new voice in literature boldly takes it upon itself to deinstitutionalize silence about certain phenomena of communist society. From this perspective, we can affirm that literature donates itself as an instrument for emancipation and social participation, showing its communicative function. It gives a chance to people to evolve from being an object of history into an active subject and participant of its history, and of one's country's history.